

УКРАЇНСЬКА АВТОНОМІЯ ТА РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗБУДОВИ ІМПЕРІЇ

Внутрішні і зовнішні передумови політичної переорієнтації гетьмана І. Мазепи

Російська імперська ідеологія, перш ніж увінчатись проголошенням у 1721 р. народження нової європейської імперії, у своєму розвитку пройшла тривалий період еволюції. Сягаючи своїми витокami часів пізнього середньовіччя з його політизацією ідеї “Третього Риму”, імперська ідея, за спостереженнями дослідників, була наочно представлена восени 1696 р., а точніше — 30 вересня (с. с.) 1696 р., коли цар Петро святкував здобуту під Азовом перемогу. За римським взірцем ним було влаштовано урочистий в'їзд до столиці своєї держави через збудовану за його наказом класичну арку, що недвозначно символізувала правонаступність Петром подвигів Юлія Цезаря та Августа¹.

Символізм представлення азовського тріумфу Петра прочитаний авторитетними дослідниками цієї проблеми передовсім як зміна сприйняття царської влади, надання їй нового смислу через висунення на передній план подвигу завойовника, а не спадкоємця божественної влади. У цій системі символів правитель-завойовник репрезентувався як богоподібний засновник, який заперечує старі форми влади для того, щоб створити нові². За означенням М. Салінса, такий правитель насамперед має породити “первісний безпорядок”, після чого, “...здійснивши свої страхітливі дії по відношенню до суспільства, довівши, що він сильніший суспільства, правитель починає створювати з хаосу систему”³. Згідно з спостереженнями сучасних російських істориків, для Петра I саме насильство в ім'я вищих (на його думку) ідеалів було сенсом будь-якої реформи⁴.

Якісні зміни в ідеології російської влади, засвоєння нею імперських імперативів неминуче мали позначитися на стосунках Гетьманату з царем та його адміністрацією. Імперські тенденції, що були характерними для політичного курсу уряду Петра I, з кінця XVII ст. починають справляти вирішальний вплив і на ставлення до української автономії.

Особливий поштовх розвитку українсько-російських взаємин додає та обставина, що в цей час у центрі подій перебувають такі неординарні й суперечливі історичні діячі, як російський цар Петро I та український гетьман Іван Мазепа. Український правитель, будучи, безперечно, непересічним політиком, за короткий час зумів

завоювати безмежну довіру царя. А це, в свою чергу, дало йому змогу підняти авторитет гетьманської влади всередині країни та певною мірою навіть впливати на розвиток подій на міжнародній арені. Зокрема, Мазепа встановлює постійні активні зв'язки з польським керівництвом, підтримує контакти з молдавським господарем і правителями татарських орд⁵. У 1701 р. буджацькі татари навіть звертаються до українського регіментаря з пропозицією прийняти їх під гетьманську протекцію⁶. Як уже згадувалося вище, російська адміністрація у відповідь на звіт Мазепи про фінансову діяльність Військового скарбу в 1692 р. запевнювала його, що "...не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман..."⁷.

Проте такі стосунки з царем мали і зворотний бік. Мазепа повинен був постійно підтверджувати перед сюзереном своє реноме, активно демонструючи власну лояльність і запобігливість. Саме тому, наприклад, гетьман з власної ініціативи надсилає до Москви вищезгаданий фінансовий звіт, скрупульозно інформує уряд Петра I про внутрішнє становище України та ситуацію на її кордонах, про характер її зносин з урядами інших країн⁸. Така політика спочатку сприяє консервації української автономії, проте загалом таїть у собі серйозну небезпеку «тихої» інтеграції Гетьманату до Російської імперії, перетворення України на провінцію останньої. Ефемерність гетьманської влади добре усвідомлював сам Мазепа, який в 1701 р. в листі до буджацьких татар зазначав: "...прежние обыкновения казачкие миновались, без повеления государя гетманы ничего не предпринимают..."⁹.

На початку XVIII ст. в оточенні царя-реформатора обговорюються плани проведення військової та політико-адміністративної реформи в Україні. Зокрема, український дослідник І. Борщак, спираючись на свідчення документа, що зберігається в архіві французького Міністерства закордонних справ, доводив, що первісний задум ліквідації автономії Гетьманату з'явився в оточенні Петра I вже в 1703 р. Історик стверджував, що в цей час у верхніх ешелонах влади Російської держави обговорювалися проекти, згідно з якими передбачалося після смерті гетьмана Мазепи або після усунення його будь-яким способом від влади в Україні ліквідувати козацтво як стан. Для досягнення поставленої мети його планували переселити на східні кордони Росії або застосувати до нього цілеспрямований терор, після чого колонізувати Лівобережжя переселенцями з Росії чи іноземцями, щоб таким чином раз і назавжди знищити "огнище ворохобників"¹⁰.

М. Костомаров, а слідом за ним Б. Крупницький та інші дослідники вказують на існування в царському оточенні планів реформування державного ладу Гетьманату протягом 1706—1707 рр. Зокрема, за свідченням генерального писаря Пилипа Орлика¹¹, влітку 1706 р.

думка про необхідність здійснення реформ в Україні пролунала з уст одного з найближчих соратників царя — Олександра Меншикова, а наступного року її підтвердив сам Петро I на військовій нараді в Москві. Основні напрями реформи полягали в перетворенні іррегулярного козацького війська на регулярні підрозділи, що мали формуватися за принципом рекрутського набору, та підпорядкування їх російським офіцерам. У адміністративному управлінні планувалося ліквідувати виборну гетьмансько-старшинську адміністрацію, замінивши її традиційною для Росії воєводською чи модернізованою за шведськими зразками губернаторською системою управління.

Наявні джерела не дають можливості нам ні приєднатися до думок шановних попередників, ні аргументовано заперечити їхні твердження, оскільки ми можемо оперувати лише “апокрифічною” (за визначенням В.Іконнікова¹²) згадкою Пилипа Орлика, написаною через кілька десятиліть по тому. Цілеспрямована евристична робота у фондах сенатського архіву та кабінету Петра I Російського державного архіву давніх актів у Москві не дала позитивних результатів.

Втім, навіть наявні скупі свідчення джерел дають змогу з певною мірою вірогідності сприймати поголоски, що ширились з цього приводу в Україні та за її межами як достатньо достовірні. Філософія всієї реформаторської діяльності Петра I, а особливо на початку Північної війни 1700—1721 рр., підказує, що, ймовірніше за все, саме потреба в реформуванні управління, організації та комплектуванні армії, обумовлена необхідністю ефективного протистояння шведській армії, провокувала російське керівництво на реформування галузей державного устрою, також пов’язаних з військовою сферою. Так було в межах Російської держави¹³, так, вочевидь, ситуація складалася і щодо українського питання¹⁴.

Опосередкованими свідченнями того, що українське питання активно дебатовалося в оточенні Петра I, слугують і розпорядження царя про підпорядкування (в разі наближення шведських військ до кордонів України) гетьмана Мазепи генералові Меншикову, оприлюднене в 1706 р., і самовільний, неузгоджений з гетьманом наказ останнього про вихід кількох козацьких полків у похід, а також впровадження губернської реформи і на українських землях. Так, згідно з указом від 18 (29) грудня 1707 р., було утворено Київську губернію, внаслідок чого в руках київського генерал-губернатора зосереджувалось управління фортецями, арсеналами та всіма військами, розташованими в Гетьманаті. За спостереженнями дослідників, це нововведення не лише передавало функції військового управління від Малоросійського приказу до Розрядного та створювало новий військовий округ, а й централізувало військово-стратегічне управління¹⁵.

Крім того, С. Томашівський стверджував, що гетьман Мазепа, аналізуючи поведінку Меншикова та спираючись на інформацію польської княгині Анни Дольської, зробив висновок — князь реально претендує на верховний пост в Україні. Причому опосередкованим доказом цього для гетьмана служила активність російського уряду в наданні Мазепі княжого титулу Священної Римської імперії, що можна було розцінювати як “компенсацію” за втрату булави¹⁶.

Плани Москви, природно, викликали велике занепокоєння гетьмана і старшини. Як вдалося встановити дослідникам, ідучи за хронологією розвитку стосунків гетьмана Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським, які, власне, були прелюдією для зав’язування українсько-шведських взаємин, пошквалювання українсько-польських контактів випадало саме на часи обнародування царських намірів щодо реформування козацького війська¹⁷.

До того ж, українське керівництво уважно стежило за розвитком геополітичної ситуації в регіоні, вирішальним чинником якої була російсько-шведська війна. Внаслідок фатального для України політичного розкладу початку XVIII ст. будь-який результат цього військового протистояння міг мати для української державності найстрашніші наслідки. Зазначені обставини, врешті-решт, спонукають старшину і гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив згубного ланцюга.

Політичний вибір українського керівництва, реалізований восени 1708 р., був цілковитою несподіванкою для Петра І. Так, за два місяці до переходу Мазепи в табір Карла XII цар писав гетьману: “...обнадеживаем тебя, вернаго подданого нашего..., что мы..., как прежде, так и ныне, за непоколебимую верность твою... никогда в милости не оставим и верить никаким клеветникам не будем”¹⁸. Тому, дізнавшись про події в Україні, царський уряд не лише відмовився від реалізації реформаторських планів (що було абсолютно неможливо з огляду на присутність на українській території шведської армії), а й протягом кінця 1708—першої половини 1709 р. докладає максимум зусиль для привернення на свій бік українського суспільства. Так, російська адміністрація активно поширює в Україні заяви про збереження козачих прав і вільностей, ліквідує оренди та деякі інші вкрай непопулярні статті оподаткування, зобов’язує офіцерів і солдат, які несуть службу в Україні, поводитись із місцевим населенням і старшиною “сколко возможно ласково”¹⁹.

Заходи, здійснені урядом Петра І в Україні (що містили не лише “приласкание тамошнего населения”, а й жорсткі репресивні дії до прибічників Мазепи, знищення Батурина та Запорозької Січі тощо), переконали царя в надійності російських позицій в Гетьманаті. Зокрема, в одному з листів монарх із задоволенням зазначав: “...сей край как был, так и есть”²⁰.

Разом з тим, події 1708—1709 рр. посилили в Петра I почуття недовіри до козацької старшини, в тому числі її верхнього ешелону. Тому, наприклад, вирішивши дати шведам генеральний бій під Полтавою, монарх сповіщає про своє рішення всіх командирів, водночас застерігаючи: "...объяви о сем гетману, но только то, что к нему писано, с чего посылаю к вам копию, а что атакованіе неприятеля от нас будет, не объявляй, дабы не пронеслось, но секретно сіе дело держи"²¹.

Існують документальні свідчення про присутність уже на початку червня 1709 р. при гетьманові Скоропадському довіреної особи царя — підполковника князя Василя Володимировича Долгорукова. Про мету цієї акції І. І. Голиков цілком слушно, на наш погляд, зауважує: "...сей князь находился при гетмане Скоропадском как бы надзирателем его поступков"²². На одному з царських листів до Долгорукова від 23 червня (с. с.) 1709 р. міститься така титулатура князя: "господину министру князю Долгорукову". З приводу цього Голиков висловлював здогад: "...а что он именован министром, то может быть потому, что он определен быть при гетмане... или назначен к какому двору министром"²³.

Не відкидаючи припущення біографа Петра I щодо можливого призначення Долгорукова міністром (тобто послом) до якогось європейського двору (існує документальне підтвердження його призначення в 1710 р. російським послом у Данії), висловимо гіпотезу, що вживання Петром I титулу міністра відносно царського представника при українському правителі свідчить про те, що в оточенні монарха не пізніше 20-х чисел червня 1709 р. обговорювалася перспектива узаконення нагляду за діяльністю гетьманського уряду. Підтвердженням цього, крім згаданого вище звернення царя, служить діяльність Долгорукова при гетьманові як "надзирателя его поступков".

Перемога, здобута російською армією під Полтавою, дала можливість урядові Петра I, відкинувши декларовану турботу про збереження "козацьких прав і вільностей", *de jure* закріпити присутність при гетьманському дворі царських резидентів (останні були, за висловом С. Соловйова, "очами і вухами царськими"²⁴). 18 (29) липня 1709 р. монарх "...указал ближнему стольнику Андрею Петровичу Измайлову для нынешних случаев в Малороссійском краю быть при своем великого государя подданом, войска Запорожского... гетмане, при Иване Ильиче Скоропадском, для своих, великого государя, дел и советов..."²⁵.

Офіційні прерогативи нової державної інституції визначалися царською інструкцією від 18 (29) липня 1709 р. Вони містили такі функції: слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; нейтралізувати агітацію прибічників гетьмана І. Мазепи; контролювати зовнішньополітичні кроки гетьмана І. Скоропадського; слідкувати за тим, щоб останній не звільняв і не

призначав на старшинські уряди козаків, «неописавшись к великому государю» тощо²⁶.

Коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювала таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня (с. с.) 1709 р. Причому в цьому документі не лише конкретизувалися чи уточнювалися повноваження російського представника, а й істотно зміщувалися акценти в його діяльності. Так, зокрема, щодо політичного нагляду резидентів наказувалося "...смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами..."²⁷.

Для запобігання «измене» резидентів дозволялось при потребі використовувати два піхотних полки, введені до гетьманської столиці напередодні виборів 1708 р., а також інші російські військові частини, розквартировані в Україні. Стосовно фінансів емісарові наказувалося "...наведываться... подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего Малороссийского краю збиралось и протчим урядником, по сколько с чего есть"²⁸. Таємна інструкція акцентувала також увагу резидента на питаннях кадрової політики: "...усматривать в разговорах и во всяких обхождениях, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны"²⁹.

Далі російський уряд уточнював і розширював повноваження свого офіційного представника в Україні. Так, таємна інструкція від 13 (24) вересня 1710 р., надана канцлером Г. Головкиним думному дякові А. Вініусу, призначеному разом зі стольником Ф. Протасьєвим на місце А. Ізмайлова, крім відомих трьох пунктів, містила положення, згідно з якими царському представникові наказувалось, що коли "...явятца какие люди с доношением или каким доводом на гетмана, или какого из старшины..., а взять их будет для гетмана подозрительно, то искать ему способу, чтоб их ему как-нибудь взять где секретно, и спрашивать буде невозможно в том месте, где гетман, то отослать куды в ближние государевы города, в которых обретаютца воеводы..."³⁰.

В іншому документі (таємних пунктах стольнику Ф. Протасьєву від 16 (27) липня 1718 р.) цей пункт конкретизувався щодо методів проведення "розыску тех людей, на кого будет доношение". Зокрема, резидентів дозволялося використовувати для цього російських ратних людей, які несуть службу в Гетьманаті. Крім того, інструкція Протасьєву відбивала ще один надзвичайно важливий з погляду інкорпораційної політики напрям діяльності російського представника — "со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а наипаче казакам, что царское величество

содержит их при милости своей при данных им... привилегиям, а что им от полковников и старшины бывают тягости..., то чинят они собой, о чем его царскому величеству не ведомо...”, інакше монарх «конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить...»³¹.

Запровадження в Україні російської державної інституції, наділеної контролюючими функціями, не лише істотно обмежувало повноту гетьманської влади, а й було кроком на шляху до ліквідації гетьманського стану.

Поява в гетьманській резиденції царського представника була негативно зустрінута українським суспільством. У лютому 1710 р. київський генерал-губернатор доносив канцлеру, що гетьманський посланець до Москви в розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаном серед інших “крамольних” речей говорив і таке: “...что наши и за вольности? Министр, который при гетмане, всякое письмо осматривает”³². Тому спочатку, коли існувала загроза виникнення воєнного конфлікту з Туреччиною, а на українських кордонах активізувалися ворожі російському цареві війська гетьмана П. Орлика, уряд Петра I прагнув будь-якими способами зняти суспільне напруження в Україні, спричинене запровадженням нової інституції. Зокрема, резидентів суворо заборонялося привертати увагу громадськості до своїх владних повноважень. Так, у вересні 1710 р. з України було відкликано Ізмайлова за те, що він підписав разом із гетьманом “увещивательную” грамоту до запорожців. У зв’язку з цим канцлер Головкін писав гетьманові Скоропадському: “...и то мне zelo удивительно, чего ради то он учинил, ибо ему того чинить не надлежало, по вашей милости, яко гетману войска Запорожского, таковые универсалы и протчие дела надлежит подписывать одному”³³.

В суспільно-політичному житті Гетьманату з царських резидентів найбільш помітний слід залишив згаданий вище стольник Ф. Протасьєв, який протягом дванадцяти років виконував резидентські функції при гетьманові. Перебуваючи в Україні, він пильно стежив за суспільно-політичними настроями її громадян, інформуючи про них свій уряд. За нашими підрахунками, зробленими на основі аналізу кореспонденції Протасьєва до Москви 1715—1716 рр., не рідше ніж раз на два місяці резидент надсилав канцлерові Головкіну офіційні звіти, в яких доповідав про суспільно-політичні настрої в Гетьманаті, ситуацію на її кордонах, висловлював рекомендації з приводу урядового курсу в Україні, а також доцільних, на його думку, кадрових переміщень у старшинському корпусі³⁴. В своїй діяльності резидент активно користувався соціальними суперечностями, що траплялися в Україні. Часто стольник свідомо порушував прерогативи гетьманської влади, що в умовах відомої безініціативності та нерішучості Скоропадського породжувало ситуацію двовладдя. Так, куземинський сотник В. Павленко, покараний Генеральним судом за “изнурание чести рейментарской, подзор гро-

шоробства, людське забойство, чарованіє матері... через седем неділь арматним за шею вязанем...” і помилуваний гетьманом “ради глубокой старости”, “хотяси собі, яко бы зверхнійшую, нежели рейментарскую, получить милость”, звернувся з апеляцією до царського представника, що викликало цілком справедливий за таких умов осуд полчан³⁵.

Слід зазначити, що діяльність Протасьєва, спрямована на пониження гетьманської влади, була генетично пов’язана з урядовим курсом Російської держави, сформульованим у 1710 р. київським генерал-губернатором Д. М. Голіциним: “...Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякіе просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться”³⁶.

Урядова програма дій в Україні передбачала також проведення активної кадрової політики. Так, київський генерал-губернатор пропонував звільнити із старшинських урядів козаків, “которые были в измене и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали”³⁷. Крім того, він вважав за потрібне, щоб “во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом, если будут несогласны, то дела их все будут нам открыты”³⁸. Зокрема, пропонував змістити з полкових урядів полтавського і корсунського полковників³⁹. На необхідності кадрових змін у старшинському корпусі Гетьманату також наголошував свого часу фельдмаршал Б. П. Шереметєв, який рекомендував негайно звільнити стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького полковників. Стольник Ф. Протасьєв, у свою чергу, пропонував провести кадрові перестановки в Полтавському, Гадяцькому та Ніжинському полках⁴⁰.

Проте в умовах загострення стосунків з Туреччиною російському урядові подібні втручання у внутрішні справи Гетьманату видавалися “непристойными и небезопасными”. До того ж, як зазначав Г. Головкін, “не знаем заочно, кого на их место определит добрых и верных”⁴¹.

Примирення з Туреччиною, яке усувало загрозу російським інтересам з південного та південно-західного напрямку, дало змогу царській адміністрації рішучіше діяти в стосунках з Україною (насамперед було узаконено втручання російських представників у кадрову політику Гетьманату). Царським урядом від 22 січня (с. с.) 1715 р. встановлювався такий порядок заміщення старшинських ва-

кансій, який давав можливість російському резидентові контролювати цей процес. Насамперед гетьманові наказувалося змістити з урядів старшин, “...которые были в какой измене”. При заміщенні вакансій полковники разом з полковою старшиною та сотниками могли вибрати лише 2—3 претендентів на уряд (“людей заслуженных и неподозрительных в верности”), з-поміж яких гетьман проводив призначення, “...усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности”. Обов’язковим атрибутом елекції було приведення новообраної старшини до присяги цареві, яке мало відбуватися за участю резидента Протасьєва⁴².

Проте царський указ 1715 р. часто порушували саме представники владних структур Російської держави. Російська влада почала в цей час практикувати призначення на старшинські посади в Україні своїх довірених осіб, згідно з відповідними указами та розпорядженнями кабінету Петра I та Сенату. Причому нерідко гетьман дізнавався про нове призначення на старшинський уряд із публікацій відповідного указу в Москві та Санкт-Петербурзі. Саме таким чином відбулося призначення на уряд генерального судді І. Чарниша, на полковництво — М. Милорадовича, на сотництво — Ф. Лісовського, Ф. Требинського, Г. Милорадовича та багатьох інших⁴³. У 1719 р. вперше на полковий уряд Гетьманату було призначено російського офіцера — сина царського вельможі й зятя українського гетьмана Петра Толстого.

На початку 20-х рр. уряд Петра I звернув увагу на приведення українських державних порядків до російських зразків. Зокрема, 17 (28) листопада 1720 р. з монаршої канцелярії було відправлено до Глухова “Дело об учреждении в Малороссии Войсковой канцелярии и о приведении к присяге служителей оной”⁴⁴. Як привід для втручання у внутрішні справи України було використано донесення Протасьєва про численні службові зловживання, що спостерігалися в діяльності гетьмана, генерального писаря та військових канцеляристів Генеральної канцелярії. Наступного року російський уряд був змушений повернутися до цього питання знову, видавши указ від 14 (25) листопада 1721 р.⁴⁵, оскільки монарше розпорядження від 17 листопада 1720 р. не було виконане. Проте й повторний указ з приводу бюрократизації державного управління Гетьманщиною також не був реалізований⁴⁶.

Поширення в Україні дії царських указів 1714—1718 рр. про “заповідні товари”, які забороняли українським купцям вивозити певні види товарної продукції на західні й європейські ринки, зобов’язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську та Ризі, сприяло примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережної України до російського ринку⁴⁷.

Крім того, істотним нововведенням стало розквартирування в Гетьманаті російських полків, утримання яких з 1712 р. було покладено на українських платників податків.

Таким чином, характер взаємин Українського Гетьманату з російською монархією на початку реформаторської діяльності Петра I зазнає суттєвих змін, з огляду на які є всі підстави класифікувати перше двадцятиліття XVIII ст. як певний перехідний етап у політиці царя щодо України. В цей час продовжували існувати окремі старі “московські” підходи і водночас викристалізовувалися нові — “імперські”. Промовистим свідченням змін служило запровадження інституту царських резидентів у державне життя Гетьманату, активне втручання Москви в кадрову політику українського уряду, введення російських норм в діловодство Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, насильницьке інтегрування господарського комплексу Лівобережної України до внутрішнього ринку Російської держави, залучення її матеріальних ресурсів на військові потреби Російської держави тощо. Водночас зазначені заходи готували ґрунт для нових, більш радикальних нововведень у механізм, що регулював політичні відносини України з Російською державою.